

## Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ (1963-1997).

του  
Παναγιώτη Ηλία Δημητρά  
Επισκέπτης Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κεντρικής Ευρώπης  
Εκπρόσωπος του Ελληνικού Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι

**Η μελέτη αυτή χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα “Αρτος Ζωής”**

### Εισαγωγή

Είναι οι Έλληνες σήμερα θρήσκοι; Ναι απαντούν πολλοί, τονίζοντας πόσο σημαντική είναι η θέση της Ορθοδοξίας στην ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία. Οχι αντιλέγουν άλλοι, στηρίζοντας την άποψή-τους στην περιορισμένη προσέλευση πιστών στις εκκλησίες τις Κυριακές και στο χαμηλό κύρος των κληρικών στην κοινή γνώμη.

Ποιοί έχουν δίκιο; Και οι δύο! Ανάλογα με το πώς ορίζεται η θρησκευτικότητα του ανθρώπου, γιατί τα επιχειρήματα που προβάλλονται και από τις δύο πλευρές είναι ακριβή. Αυτό προκύπτει τόσο από μια προσεκτική παρατήρηση της ελληνικής κοινωνίας, όσο και -το σημαντικότερο- από αποτελέσματα επιστημονικών ερευνών κοινής γνώμης, τα οποία θα παρουσιασθούν και αναλυθούν εδώ.

Πρόκειται για τέσσερεις έρευνες που έγιναν στην Περιοχή της Πρωτεύουσας:

1. το 1963 από το Ινστιτούτο Ερευνών Επικοινωνίας (πρωτοδημοσιεύθηκε στα **Νέα** της 21 και 28/9/1963 και αναδημοσιεύθηκε στα **Νέα** της 1/12/1997 χωρίς άλλα στοιχεία ταυτότητας),
2. το Μάη του 1987 από την Ευρωδήμ (600 συνεντεύξεις),
3. τον Απρίλη 1994 από την AMER (800 συνεντεύξεις και τμήμα-της δημοσιεύθηκε στις **Εικόνες** της 29/4/1994) και
4. τον Νοέμβρη 1997 από τη V-PRC (965 συνεντεύξεις και δημοσιεύθηκε στα **Νέα** της 1 και 2/12/1997).

Το πλεονέκτημα των ερευνών αυτών είναι ότι περιείχαν, μεταξύ άλλων, και μια σειρά από ίδια ακριβώς (η δεύτερη με την τρίτη) ή παραπλήσια (η πρώτη και η τέταρτη μεταξύ τους ή και με τις άλλες δύο) ερωτήματα: έτσι όχι μόνο καταγράφουν τη θρησκευτικότητα αλλά και επιτρέπουν διαχρονικές συγκρίσεις. Οι αναλύσεις που παρουσιάζονται εδώ βασίζονται πάντως απλώς στα δημοσιεύματα των **Νέων** για την πρώτη και την τέταρτη. Κυρίως όμως, βασίζονται σε εκθέσεις και πίνακες από τη δεύτερη και την τρίτη: όμως αυτοί ετοιμάστηκαν την εποχή που έγιναν οι έρευνες και δεν είχαν την ίδια μορφή και στις δύο περιπτώσεις, με αποτέλεσμα να απουσιάζουν μερικές φορές στοιχεία για τη σύγκριση επί μέρους κατηγοριών του πληθυσμού (πχ. δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου ανάλυση κατά φύλο για το 1987).

## Υψηλοί δείκτες προσήλωσης στην Ορθοδοξία, στη θρησκεία και πίστης στο Θεό

Σχεδόν όλοι οι Έλληνες δηλώνουν Ορθόδοξοι.

Θα λέγατε ότι είστε:

	<u>1994</u>	<u>1987</u>	<u>+/-</u>
	<u>%</u>	<u>%</u>	<u>%</u>
• Ορθόδοξος	95	89	+ 6
• Άλλη θρησκεία	1	2	- 1
• Άθεος	3	8	- 5
• Δεν απάντησαν	1	1	0

Μόλις 3% δηλώνουν άθεοι στο σύνολο του πληθυσμού της Πρωτεύουσας. Το ποσοστό αυτό είναι μεγαλύτερο στους άνδρες (5%) παρά στις γυναίκες (1%), στους απόφοιτους πανεπιστημίων (7%) παρά στους υπόλοιπους (1%), καθώς και στα άτομα ηλικίας κάτω των 50 χρόνων (3% αλλά και με ένα πρόσθετο 3% μη απαντώντων στην ερώτηση) παρά πάνω από 50 (2% και 0% μη απαντώντες) -η μη απάντηση στην ερώτηση αυτή συσχετίζεται μάλλον με απουσία θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Ενδιαφέρουσα είναι και η συσχέτιση με την ψήφο στις εκλογές του 1993. Ορθόδοξοι δηλώνουν σε ποσοστό γύρω στο 96% οι ψηφοφόροι της ΝΔ, της Πολιτικής Ανοιξης και του ΠΑΣΟΚ, έναντι 'μόνο' 88% των αντίστοιχων του ΚΚΕ και 81% του Συνασπισμού.

Η σύγκριση με το 1987 δείχνει ότι αυξήθηκε το ποσοστό των Ορθοδόξων κατά 6% με αντίστοιχη μείωση του ποσοστού των αθέων κατά 5%. Η μεταβολή αυτή προήλθε σχεδόν μόνο από τις νεότερες γενιές. Από τα άτομα πάνω από 50 το 1994 (και πάνω από 43 το 1987), άθεοι δήλωναν 3% το 1987 και 2% το 1994. Αντίθετα, μεταξύ των νέων 18-34 του 1987, άθεοι δήλωναν το 15%, έναντι μόλις 3% το 1994: ένα πρώτο δείγμα ότι οι λεγόμενες 'γενιές του Πολυτεχνείου και της μεταπολίτευσης' άλλαξαν στη δεκαετία του 1990. Αυτό φαίνεται επίσης και από το γεγονός ότι οι Ορθόδοξοι μεταξύ των ψηφοφόρων της ΝΔ ήταν και στις δύο περιόδους 96%, ενώ μεταξύ των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ πέρασαν από 90% το 1987 σε 96% το 1994 και του ΚΚΕ από 75% σε 88%: είναι γνωστό από άλλες μελέτες ότι ένα μεγάλο μέρος της νεολαίας αυτής ψήφιζε τα κόμματα του ευρύτερου (κεντρο)αριστερού χώρου.

Το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό για την Ορθοδοξία αφορά τον ιστορικό-της ρόλο.

Με την άποψη ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία έπαιξε θετικό ρόλο στο παρελθόν, σε δύσκολες στιγμές για το έθνος και το λαό:

	<u>1994</u>	<u>1987</u>	<u>+/-</u>
	<u>%</u>	<u>%</u>	<u>%</u>
• Συμφωνούν	94	83	+11
• Διαφωνούν	3	12	- 9

Ας σημειωθεί κατ' αρχή ότι στην εκφώνηση της ερώτησης το 1987 υπήρχε η υπενθύμιση ότι η άποψη αυτή αποτελούσε παλαιότερη δήλωση του τότε Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, γεγονός που πιθανότατα αύξανε την τάση θετικών απαντήσεων μεταξύ των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ.

Σχεδόν όλοι λοιπόν αποδέχονται το 1994 τον ιστορικό ρόλο της Ορθοδοξίας. Και πάλι, το ποσοστό των διαφωνούντων είναι μεγαλύτερο στους άνδρες (5%) από ότι στις γυναίκες (1%), στα άτομα κάτω από 35 (4%) από ότι στα μεγαλύτερα (2%), στους έχοντες πανεπιστημιακή μόρφωση (6%) από ότι στους υπολοίπους (2%) και στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (15%) από ότι σε όλους τους άλλους -και του Συνασπισμού αυτή τη φορά (2%).

Ο ιστορικός ρόλος της Ορθοδοξίας είναι σημαντικά πιο αποδεκτός το 1994 σε σχέση με το 1987, με 11% περισσότερους συμφωνούντες. Η αύξηση αυτή είναι μεγαλύτερη στους νέους μέχρι 34 το 1987 (+18%) και στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ (+12%) και του ΚΚΕ (+13%).

Σχετική με την ερώτηση αυτή είναι και η επόμενη, για την ταύτιση Ορθοδοξίας και Ελληνισμού, πάλι από παλαιότερη δήλωση του Α. Παπανδρέου, όπως έλεγε η εκφώνηση της ερώτησης του 1987.

*Με την άποψη ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία από τη φύση-της ταυτίζεται με το λαό και ότι χωρίς την Ορθοδοξία δεν μπορούμε να παραμείνουμε Έλληνες:*

	1994	1987	+/-
	%	%	%
• Συμφωνούν	81	67	+14
• Διαφωνούν	17	28	- 11
• Δεν απάντησαν	2	5	- 3

Μεγάλη πλειοψηφία συμφωνεί με την άποψη για την ταύτιση Ορθοδοξίας και Ελληνισμού. Παρ' όλα αυτά, το σχετικό ποσοστό (81%) είναι μικρότερο από το ποσοστό των Ορθοδόξων (95%) και των συμφωνούντων με τον ιστορικό ρόλο της Ορθοδοξίας (88%). Υπάρχουν δηλαδή πολλοί Έλληνες που δηλώνουν Ορθόδοξοι, ακόμα και που αναγνωρίζουν τον ιστορικό ρόλο της Ορθοδοξίας, αλλά που δεν αποδέχονται ότι η Ορθοδοξία αποτελεί αναπόσπαστο συστατικό του Ελληνισμού.

Οι διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις είναι οι συνηθισμένες. Με την ταύτιση Ορθοδοξίας και Ελληνισμού διαφωνούν περισσότερο οι άνδρες (22%) παρά οι γυναίκες (12%), οι πολύ νέοι 18-24 (23%) ή νέοι και μεσήλικες 25-49 (17%) παρά οι μεγαλύτεροι πάνω από 50 χρόνων (14%), οι έχοντες πανεπιστημιακή μόρφωση (21%) παρά οι άλλοι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (17%) ή ακόμα περισσότερο όσοι δεν τέλειωσαν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (12%) και οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ (38%) και του Συνασπισμού (40%) παρά οι αντίστοιχοι του ΠΑΣΟΚ (16%) ή των δεξιών κομμάτων ΝΔ και ΠΟΛΑΝ (10%).

Στην επταετία 1987-1994, η διαφωνία με την άποψη αυτή μειώθηκε κατά 11% στο σύνολο του πληθυσμού, κυρίως λόγω μεγάλης μείωσης κατά περίπου 23% στους νέους 18-34 (το 1987), κατά 25% στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ και κατά 14% σ' εκείνους του ΠΑΣΟΚ.

Μεγάλο είναι και το ποσοστό όσων πιστεύουν στην ύπαρξη Θεού.

*Πιστεύετε ότι υπάρχει Θεός;*

	1997	1994	1987	1963	Μεταβολές			
					97/	94/	87/	97/
					94	87	63	63
	%	%	%	%	%	%	%	%
• Ναι	86	88	76	95	- 2	+12	-19	- 9
• Όχι	7	5	13	3	+ 2	- 8	+10	+ 4
• Έχουν κάποιες αμφιβολίες (αυθόρμητη απάντηση)	7	6	10	3	+ 1	- 4	+ 7	+ 4
• Δεν απάντησαν	0	1	1	0	- 1	0	+ 1	0

86% των Αθηναίων πιστεύουν στην ύπαρξη Θεού.

Το 1994, ανάλογο ήταν το ποσοστό (88%). Εφτανε το 93% στις γυναίκες έναντι 'μόνο' 82% στους άνδρες και το 78% στα άτομα με πανεπιστημιακή μόρφωση έναντι πάνω από 90% στους υπόλοιπους (η ηλικία ελάχιστα διαφοροποιούσε τις απαντήσεις). Επίσης, στην ύπαρξη Θεού πίστευαν 96% των ψηφοφόρων της ΝΔ, 89% εκείνων της ΠΟΛΑΝ και του ΠΑΣΟΚ, έναντι 'μόλις' 65% του ΚΚΕ και 62% του Συνασπισμού.

Και στην ερώτηση αυτή, υπάρχει η 'συνηθισμένη' σημαντική άνοδος των θετικών για τη θρησκεία απαντήσεων μεταξύ 1987-1994, ενώ υπήρξε σταθερότητα μεταξύ 1994-1997. Παράλληλα, υπήρξε κάμψη μεταξύ 1963-1987 που μόλις κατά ένα μέρος αμβλύθηκε μεταξύ 1987-1994. Συγκεκριμένα, το ποσοστό όσων πίστευαν στην ύπαρξη Θεού μειώθηκε κατά 19% μεταξύ 1963-1987. Αντίθετα, αυξήθηκε κατά 12% μεταξύ 1987-1994 και παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο μεταξύ 1994-1997 (-2%). Έτσι, η συνολική κάμψη της περιόδου 1963-1997 περιορίστηκε στο 9%.

Η άνοδος μεταξύ 1987-1994 (12% στο σύνολο) ήταν και πάλι σημαντικότερη στα άτομα 18-34 χρόνων (το 1987) (+25%), στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ (+17%) και του ΚΚΕ (+24%).

Η τελευταία ερώτηση στην ομάδα εκείνων με υψηλά ποσοστά για την Ορθοδοξία αφορά την αξία της θρησκείας για τον άνθρωπο.

*Πιστεύετε ότι η θρησκεία έχει για τον άνθρωπο:*

	1994	1987	+/-
	%	%	%
• <i>Μεγάλη αξία</i>	84	65	+19
• <i>Μικρή αξία</i>	11	24	- 13
• <i>Καμμιά αξία</i>	4	10	- 6
• <i>Δεν απάντησαν</i>	1	1	0

Μεγάλη αξία έχει η θρησκεία για τον άνθρωπο για το 84% των ερωτηθέντων το 1994. Το ποσοστό αυτό φτάνει το 90% στις γυναίκες έναντι 78% στους άνδρες, το 80% στους νέους 18-34 χρόνων έναντι 87% στους άλλους, το 77% στους έχοντες πανεπιστημιακή μόρφωση έναντι 89% στους υπόλοιπους, το 93% στους ψηφοφόρους της ΝΔ έναντι 87% σ' εκείνους της ΠΟΛΑΝ, 86% του ΠΑΣΟΚ, 57% του Συνασπισμού και 50% του ΚΚΕ.

Από τις ερωτήσεις που παρουσιάζονται εδώ, οι θετικές για τη θρησκεία απαντήσεις αυξήθηκαν περισσότερο σ' αυτή την ερώτηση, κατά 19% μεταξύ 1987-1994. Αύξηση που έφτασε το 36% στα άτομα 18-24 το 1987, 39% σ' εκείνα μεταξύ 25-34, 25% στους αποφοίτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 23% στους έχοντες πανεπιστημιακή μόρφωση, 26% στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ και 21% στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ.

Από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν μέχρι εδώ, προκύπτει ότι, σε ένα μεγάλο ποσοστό που κυμαίνεται μεταξύ 80%-95%, οι Έλληνες εκτιμούν τη θρησκεία και την Ορθοδοξία και πιστεύουν στο Θεό. Το ποσοστό αυτό είναι συνήθως μικρότερο στους άνδρες, στους νέους, στους πιο μορφωμένους και στους ψηφοφόρους των κομμάτων της παραδοσιακής αριστεράς, χωρίς όμως ποτέ να πέφτει κάτω από 50%. Τέλος, στη δεκαετία του 1990, όλα τα θετικά για τη θρησκεία ποσοστά αυξήθηκαν κατά 5%-20%, κυρίως χάρη σε σημαντικότερη άνοδό-τους μεταξύ των νέων και των ψηφοφόρων των κομμάτων της ευρύτερης (κεντρο)αριστεράς (ΠΑΣΟΚ, Συνασπισμός, ΚΚΕ). Πάντως, όπως προκύπτει από το μοναδικό συγκρίσιμο στοιχείο που έχουμε, στη δεκαετία του 1990 η θετική στάση για τη θρησκεία είναι λίγο χαμηλότερη από ότι στη δεκαετία του 1960.

### **Ενας μέτριος δείκτης 'θρησκευτικότητας' για την Ορθοδοξία**

Στις ερωτήσεις για τη διερεύνηση της θρησκευτικότητας των Ελλήνων, υπάρχει μία (τυπικά με δύο σκέλη) που καταγράφει ποσοστά ούτε υψηλά, ούτε χαμηλά για την Ορθοδοξία.

Από το 1821 και μετά, στην Ελλάδα, η ζωή διαμορφώνεται κάτω από δύο επιδράσεις, την Ελληνορθόδοξη Παράδοση και την Ευρωπαϊκή Νοοτροπία. Σήμερα νομίζετε ότι οι Έλληνες και η Ελληνική Κοινωνία είναι επηρεασμένοι περισσότερο από:

	1994	1987	+/-
	%	%	%
• την Ελληνορθόδοξη Παράδοση	51	49	+ 2
• την Ευρωπαϊκή Νοοτροπία	44	45	- 1
• Και τα δύο ή δεν απάντησαν	5	6	- 1

Για το μέλλον της Ελλάδας, πού είναι καλύτερα να στραφούμε περισσότερο:

	1994	1987	+/-
	%	%	%
• στην Ελληνορθόδοξη Παράδοση	55	45	+10
• στην Ευρωπαϊκή Νοοτροπία	34	44	- 10
• Και στα δύο ή δεν απάντησαν	11	11	0

Επισημαίνουμε ότι η πρώτη ερώτηση είναι διαπιστωτική και δεν καταγράφει επιθυμίες ή στάσεις. Οι μισοί ερωτηθέντες πιστεύουν (άσχετα αν συμφωνούν με αυτή τη διαπίστωση) ότι, μέχρι τώρα, ο Ελληνισμός είναι επηρεασμένος κυρίως από την Ελληνορθόδοξη Παράδοση, ενώ σχεδόν οι άλλοι μισοί ότι είναι επηρεασμένος κυρίως από την Ευρωπαϊκή Νοοτροπία. Οι απαντήσεις αυτές ελάχιστα διαφοροποιήθηκαν μεταξύ 1987 και 1994. Παρ' όλο ότι οι απαντήσεις στο πρώτο σκέλος δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη αυτή, αξίζει να αναφερθεί ότι τα σχετικά ποσοστά για τη μέχρι τώρα επικράτηση της Ελληνορθόδοξης Παράδοσης εμφανίζονται ελαφρά μεγαλύτερα (πάνω από 60%) στα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα και στα άτομα με χαμηλή μόρφωση.

Οι απαντήσεις στη δεύτερη ερώτηση ενδιαφέρουν αυτή τη μελέτη. Ενώ το 1987 οι Αθηναίοι ήταν μοιρασμένοι με σχεδόν τους μισούς να επιθυμούν τη μελλοντική επικράτηση της Ελληνορθόδοξης Παράδοσης (45%) και σχεδόν τους άλλους μισούς την αντίστοιχη της Ευρωπαϊκής Νοοτροπίας (44%), το 1994, οι 'ελληνοκεντρικές' απαντήσεις επικρατούν των 'ευρωπαϊκοκεντρικών' (55% έναντι 34%), καθώς οι πρώτες σημείωσαν αύξηση 10% σε βάρος των δεύτερων.

Υπέρ της επικράτησης της Ελληνορθόδοξης Παράδοσης στο μέλλον είναι οι γυναίκες (60%) περισσότερο από τους άνδρες (49%), τα άτομα πάνω από 35 χρόνων (61%) περισσότερο από τους νεότερους (44%), όσοι δεν τέλειωσαν δευτεροβάθμια εκπαίδευση (67%) περισσότερο από τους απλούς αποφοίτους-της (53%) και ακόμα περισσότερο από τους έχοντες πανεπιστημιακή μόρφωση (44%) και οι ψηφοφόροι

της ΝΔ (61%) κάπως περισσότερο από τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ (54%), της ΠΟΛΑΝ (54%), του ΚΚΕ (50%) και ιδιαίτερα του Συνασπισμού (33%) -οι τελευταίοι αποτελούν τη μόνη κατηγορία των ερωτωμένων με σχετική πλειοψηφία (45%) υπέρ της επικράτησης της Ευρωπαϊκής Νοοτροπίας (και σχετικά υψηλό ποσοστό ατόμων που απορίπτουν και τις δύο επιλογές -21%).

Τα πράγματα ήταν αρκετά διαφορετικά το 1987. Τότε, η απόλυτη πλειοψηφία των νέων 18-34 χρόνων (63%) και των ψηφοφόρων του ΚΚΕ (52%) και η σχετική πλειοψηφία των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ (48%) έκλιναν υπέρ της επικράτησης της Ευρωπαϊκής επιροής. Στους χώρους αυτούς σημειώθηκε μεταξύ 1987-1994 μια μετακίνηση προς τις 'έλληνοκεντρικές' θέσεις ενός 25%, 27% και 9% αντίστοιχα.

### **Χαμηλοί δείκτες 'θρησκευτικότητας' για την Εκκλησία της Ελλάδας**

Ενώ λοιπόν οι απαντήσεις στις ερωτήσεις που αφορούν την Ορθοδοξία, τη θρησκεία και την πίστη στο Θεό δίνουν αποτελέσματα που επιτρέπουν σε κάποιους να ισχυρίζονται ότι το θρησκευτικό συναίσθημα των Ελλήνων είναι ισχυρό, οι απαντήσεις στις ερωτήσεις που αφορούν τη σημερινή Εκκλησία της Ελλάδας δείχνουν ότι η 'επιροή' της τελευταίας δεν ξεπερνάει το ένα τρίτο του πληθυσμού. Περίπου τόσοι εκκλησιάζονται συχνά και πιστεύουν ότι η Εκκλησία της Ελλάδας προσαρμόστηκε στο σύγχρονο κόσμο και εκτελεί την κοινωνική αποστολή-της με τρόπο ικανοποιητικό.

*(Ερώτηση 1963) Θεωρείτε τη δράση και συμπεριφορά του κλήρου:*

*(Ερώτηση 1987 και 1994) Νομίζετε ότι η Εκκλησία της Ελλάδας εκτελεί σήμερα την αποστολή-της στην κοινωνία με τρόπο ικανοποιητικό:*

*(Ερώτηση 1997) Πόσο ανταποκρίνεται σήμερα η Εκκλησία στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας:*

Προσοχή: λόγω διαφορετικής εκφώνησης της ερώτησης, τα στοιχεία δεν είναι άμεσα συγκρίσιμα εκτός μεταξύ 1987-1994.

	1997	1994	1987	1963	Μεταβολές
	%	%	%	%	94/ 87 %
• Πολύ ή αρκετά (Θετική το 1963)	30	33	28	42	+ 5
• Λίγο ή καθόλου (Αρνητική το 1963)	67	65	71	44	- 6
• Δεν απάντησαν	3	2	1	14	+ 1

Μόνο μια μειοψηφία δηλώνει το 1994 ικανοποιημένη από τον τρόπο που λειτουργεί σήμερα η Εκκλησία της Ελλάδας (33%) ή το 1997 ότι η Εκκλησία ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.

Το ποσοστό του 1994 ελάχιστα διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο, την ηλικία ή τη μόρφωση: μικρή εξαίρεση οι επικαλυπτόμενες άλλωστε κατηγορίες των ατόμων πάνω από 65 χρόνων (49% θετικών απαντήσεων) και των λίγο μορφωμένων χωρίς

γυμνασιακή μόρφωση (44%). Αντίθετα, σημαντικότερες διαφοροποιήσεις υπάρχουν ανάλογα με τις κομματικές προτιμήσεις: οι ψηφοφόροι της ΝΔ απαντούν θετικά σε ποσοστό 43%, έναντι 32% στο ΠΑΣΟΚ, 24% στην ΠΟΛΑΝ, 14% στο Συνασπισμό και 12% στο ΚΚΕ.

Στην επταετία 1987-1994, παρατηρήθηκε αύξηση του ποσοστού των ικανοποιημένων από την Εκκλησία της Ελλάδας κατά 5%. Ουσιαστικά δεν υπήρξε μεταβολή μεταξύ 1994-1997 (οι κατά 3% λιγότερο θετικές απαντήσεις σε συνδυασμό με τη διαφορετική μορφή της ερώτησης δεν επιτρέπουν αναφορά σε μείωση). Αντίθετα, παρά την αρκετά διαφορετική μορφή της ερώτησης το 1963, μπορεί να καταλήξει κάποιος άφοβα στο συμπέρασμα ότι η Εκκλησία ικανοποιούσε περισσότερους το 1963 από ότι κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990.

Η αύξηση της περιόδου 1987-1994 (5% στο σύνολο) προερχόταν κυρίως από υπερδιπλάσια ανάλογη αύξηση (10%-18%) μεταξύ όσων ήσαν 18-34 το 1987 ή ψήφιζαν ΠΑΣΟΚ, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι υπήρξε μείωση κατά 14% μεταξύ των ψηφοφόρων της ΝΔ. Αυτό πιθανώς συνδέεται με τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί της έρευνας του 1987, δηλαδή τη σημαντική κρίση στις τότε σχέσεις κυβέρνησης (ΠΑΣΟΚ) και Εκκλησίας για το ζήτημα της μοναστηριακής περιουσίας, που είχε 'πολώσει' κομματικά τη στήριξη της Εκκλησίας από τους ψηφοφόρους: αρκετοί Νεοδημοκράτες προφανώς την υπερασπίζονταν λόγω της πολιτικής αντίθεσής-της με το ΠΑΣΟΚ και, αντίστροφα, αρκετοί Πασόκοι ήταν πολύ επικριτικοί λόγω της ίδιας αυτής στάσης. Το 1994, το πρόβλημα αυτό δεν υπήρχε, αντίθετα δε τα γεγονότα στα Βαλκάνια είχαν οδηγήσει σε κάποια προσέγγιση της Εκκλησίας με το χώρο της ευρύτερης (κεντρο)αριστεράς.

*Γενικά, νομίζετε ότι η Εκκλησία της Ελλάδας μπόρεσε να προσαρμοστεί στο σύγχρονο κόσμο:*

	1994	1987	+/-
	%	%	%
• Πολύ ή αρκετά καλά	33	33	0
• Λίγο ή καθόλου καλά	65	64	+ 1
• Δεν απάντησαν	2	3	- 1

Οι απαντήσεις στην ερώτηση αυτή είναι σχεδόν ταυτόσημες με τις προηγούμενες. Τόσο στο σύνολο των ερωτωμένων, όπου 33% απάντησαν θετικά για την Εκκλησία, όσο και στις επί μέρους κατηγορίες του πληθυσμού όπου οι απαντήσεις διαφοροποιούνται γενικά λίγο, με κάπως υψηλότερα ποσοστά θετικών απαντήσεων στους πιο μεγάλους σε ηλικία, τους λιγότερο μορφωμένους και τους Νεοδημοκράτες και χαμηλά ποσοστά στους ψηφοφόρους του Συνασπισμού και του ΚΚΕ.

Οι δε μεταβολές στην περίοδο 1987-1994 ήταν μηδενικές στο σύνολο, που 'κρύβουν' όμως ανάλογες με πριν, αλλά εδώ αλληλοεξουδετερούμενες, διακυμάνσεις στις θετικές απαντήσεις των ψηφοφόρων (ΝΔ -18%, ΠΑΣΟΚ + 10%, ΚΚΕ + 12%).

Κατά τη γνώμη-σας, η σημαντικότερη αποστολή του ιερέα είναι:

	1994	1987	+/-
	%	%	%
• Να διδάσκει το θέλημα του Θεού	30	25	+ 5
• Να τελεί τα μυστήρια και τις ιερές ακολουθίες	10	9	+ 1
• Να συμβουλεύει και να βοηθάει τους ανθρώπους	56	62	- 6
• Δεν απάντησαν	4	4	0

Οι απαντήσεις στην ερώτηση αυτή αποτελούν ίσως μίαν έμμεση εξήγηση των προηγούμενων αρνητικών τοποθετήσεων του πληθυσμού απέναντι στη σημερινή κατάσταση της Εκκλησίας της Ελλάδας. Η πλειοψηφία του πληθυσμού (56%) θεωρεί κύρια αποστολή του ιερέα το συμβουλευτικό έργο, δραστηριότητα που όμως δεν χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το σημερινό τρόπο λειτουργίας της Εκκλησίας. Πλειοψηφία υπέρ αυτής της προτίμησης εκφράζεται σε όλες τις κατηγορίες του πληθυσμού, με υψηλότερα ποσοστά στα άτομα 18-24 χρόνων (69%) και στους ψηφοφόρους του Συνασπισμού (74%). Αξιοσημείωτο τέλος είναι ότι το σχετικό ποσοστό σημείωσε κάμψη κατά 6% μεταξύ 1987-1994.

Τα δυσμενέστερα πάντως στοιχεία για την Εκκλησία είναι αυτά που προκύπτουν από τις απαντήσεις στην ερώτηση για τη συχνότητα εκκλησιασμού.

Πηγαίνετε στην εκκλησία:

	1997	1994	1987	1963	Μεταβολές	
	%	%	%	%	94/ 87	97/ 63
• Σχεδόν κάθε Κυριακή (1987-94) Κάθε Κυριακή (1963 & 1997)	12	8	8	31	0	-19
• Αρκετά συχνά τις Κυριακές (1987-94) 2-3 φορές το μήνα (1963 & 1997)	17	23	21	33	+ 2	-16
• Μόνο στις Μεγάλες Γιορτές (δηλ. Χριστούγεννα, Πάσχα, Παναγίας, κτλ) (1987-1994) Μερικές φορές το χρόνο (1963-1997)	56	51	45	29	+ 6	+27
• Μόνο σε βαπτίσια, γάμους, κηδείες, μνημόσυνα (τελετές) ή Καθόλου (1987-1994) Ποτέ (1963 & 1997)	15	18	26	7	- 8	+ 8

Το ποσοστό των τακτικά (σχεδόν κάθε Κυριακή) εκκλησιαζομένων παραμένει σε χαμηλά επίπεδα: 12% το 1997, 8% το 1994 όπως και το 1987 (υπενθυμίζουμε ότι οι διαφορετικές επιλογές στις απαντήσεις κάνει τις έρευνες του 1987 και του 1994 όχι απόλυτα συγκρίσιμες με εκείνες του 1997 και του 1963 που είναι εδώ απόλυτα συγκρίσιμες). Η βελτίωση της θέσης της Ορθοδοξίας στην περίοδο 1987-1994 δεν έφερε στην εκκλησία, σε τακτική βάση, περισσότερους πιστούς, δεν 'γέμισε τις εκκλησίες.' Αν προσθέσουμε και όσους πηγαίνουν συχνά αλλά όχι τακτικά τις Κυριακές, φθάνουμε σε ένα εκκλησίασμα γύρω στο 30% του πληθυσμού (29% το 1997, 31% το 1994 και 29% το 1987).

Αντίθετα, υπάρχει τεράστια διαφοροποίηση μεταξύ της δεκαετίας του 1960 από τη μια και των δεκαετιών του 1980 και του 1990 από την άλλη. Κατά την πρώτη, οι εκκλησίες 'ήταν γεμάτες' -αφού οι δύο στους τρεις Έλληνες και Ελληνίδες εκκλησιάζονταν συχνά (δηλαδή τουλάχιστο 1-2 φορές το μήνα). Κατά την τελευταία εικοσαετία όμως, οι εκκλησιές 'είναι άδειες' αφού οι δύο στους τρεις Έλληνες και Ελληνίδες εκκλησιάζονται σπάνια ή καθόλου.

Ας δούμε τώρα σε ποιες κατηγορίες του πληθυσμού το ποσοστό των τακτικά εκκλησιαζομένων ξεπερνάει το 10% και των συχνά εκκλησιαζομένων το 35%:

<i>Εκκλησιάζονται:</i>	<i>Έρευνα 1994</i>		<i>Έρευνα 1997</i>
	<i>Σχεδόν κάθε Κυριακή</i>	<i>Σχεδόν κάθε Κυριακή ή αρκετά συχνά τις Κυριακές</i>	<i>Κάθε Κυριακή ή 2-3 φορές το μήνα</i>
	<i>%</i>	<i>%</i>	<i>%</i>
<i>Γυναίκες</i>	<i>11</i>	<i>38</i>	<i>34</i>
<i>50-64 χρόνων</i>	<i>15</i>	<i>43</i>	<i>55-64 χρόνων 41</i>
<i>65+ χρόνων</i>	<i>24</i>	<i>65</i>	<i>51</i>
<i>Δεν τέλειωσαν δημοτικό</i>	<i>18</i>	<i>59</i>	
<i>Απόφοιτοι δημοτικού</i>	<i>19</i>	<i>51</i>	<i>42</i>
<i>Ψηφοφόροι ΝΔ</i>	<i>11</i>	<i>41</i>	

Το τακτικό εκκλησίασμα λοιπόν προέρχεται κυρίως από άτομα μεγάλα σε ηλικία, ολιγομόρφωτα και κυρίως γυναίκες.

### **Δημοτικότητα Πατριάρχη και Αρχιεπισκόπων Αθηνών και Τιράνων**

Παραθέτουμε και τα στοιχεία δημοτικότητας τριων κορυφαίων θρησκευτικών ηγετών που υπήρχαν στην τελευταία έρευνα του 1997, σε σύγκριση με αντίστοιχα στοιχεία του 1987 και του 1994.

Όπως φαίνεται, κατ' αρχή, ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος είναι ιδιαίτερα δημοφιλής, σε αντίθεση με τον προκάτοχό-του που δεν ήταν ευρύτερα γνωστός (οι μισοί

ερωτώμενοι δεν είχαν απαντήσει στο σχετικό ερώτημα). Επίσης, ο Αρχιεπίσκοπος Τυράνων, που έγινε γνωστός κατά τα τελευταία χρόνια, απέκτησε σημαντική θετική δημοτικότητα (το 1994 υπήρχαν πολλοί που δεν απάντησαν στη σχετική ερώτηση). Αντίθετα, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών δεν είναι δημοφιλής, παρ' όλο ότι η εικόνα-του βελτιώθηκε λίγο κατά τη δεκαετία του 1990, προφανώς λόγω του ρόλου-του στα λεγόμενα εθνικά θέματα.

	1997	1994	1987
	%	%	%
Πατριάρχης Βαρθολομαίος	63	58	-
Πατριάρχης Δημήτριος	-	-	30
Αρχιεπίσκοπος Σεραφείμ	42	37	28
Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος	59	31	-

### Τυπολογία θρησκευτικότητας

Η συχνότητα εκκλησιασμού χρησιμοποιείται συνήθως ως δείκτης μέτρησης της θρησκευτικότητας. Στην Ελλάδα όμως, αυτό θα ήταν παραπλανητικό για τα άτομα που δεν εκκλησιάζονται ποτέ ή πηγαίνουν στην εκκλησία μόνο κατά τις Μεγάλες Γιορτές ή τις Τελετές (βαπτίση, γάμοι, κηδείες, μνημόσυνα), δηλαδή για κοινωνικούς ή πολιτιστικούς λόγους μάλλον, παρά για θρησκευτικούς. Γιατί σ' αυτά περιλαμβάνονται, από τη μια άνθρωποι με κάποιο θρησκευτικό συναίσθημα αλλά απλώς χωρίς εκκλησιαστική πρακτική και από την άλλη άνθρωποι με ασθενές ή χωρίς κανένα παρόμοιο συναίσθημα. Γι' αυτό, θεωρούμε πως ο συνδυασμός των απαντήσεων στις ερωτήσεις για την αξία της θρησκείας και για τον εκκλησιασμό οδηγεί στη δημιουργία ενός αντιπροσωπευτικότερου δείκτη θρησκευτικότητας.

Αξία θρησκείας	Συχνότητα εκκλησιασμού			
	Σχεδόν Κάθε Κυριακή ή Αρκετά Συχνά τις Κυριακές	Μόνο σε Μεγάλες Γιορτές	Μόνο σε Τελετές ή Καθόλου	Δεν Απάντησαν
Μεγάλη	1	2	3	6
Μικρή ή Καμιά	4	4	5	6
Δεν Απάντησαν	6	6	6	6

Ετσι διαμορφώνονται έξι ομάδες που, με βάση την έρευνα του 1994, αντιστοιχούν στα ακόλουθα τμήματα του πληθυσμού:

1. Θρήσκοι και συχνά εκκλησιαζόμενοι 30%
2. Θρήσκοι και αραιά εκκλησιαζόμενοι 44%
3. Θρήσκοι και μη εκκλησιαζόμενοι 10%
4. Μη θρήσκοι και αραιά εκκλησιαζόμενοι 8%
5. Μη θρήσκοι και μη εκκλησιαζόμενοι 7%
6. Ακατάτακτοι 1%

Στον Πίνακα που ακολουθεί, παρουσιάζεται η κατανομή στις ομάδες αυτές των διάφορων κατηγοριών του πληθυσμού. Παρατηρείται ότι η θρησκευτικότητα είναι μεγαλύτερη στις γυναίκες παρά στους άνδρες, στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας παρά στους νέους, στους ολιγομόρφωτους παρά στους μορφωμένους. Ουσιαστικά, υπάρχει μια μεγάλη διαφοροποίηση κατά γενιές. Τα άτομα πάνω από 50 χρόνων (που ήταν ήδη ενήλικες το 1963) είναι στην πλειοψηφία-τους συχνά εκκλησιαζόμενα σε ποσοστά παραπλήσια εκείνων της έρευνας του 1963 (πάνω από 50% το 1994 έναντι 64% το 1963). Μπορεί μάλιστα υποθέσει κάποιος ότι και το 1963 τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα (που το 1994 είχαν πια πεθάνει) ήταν πιο συχνά εκκλησιαζόμενα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι και το 1994 τα άτομα πάνω από 65 χρόνια ήταν πιο συχνά εκκλησιαζόμενα από τα άτομα 50-64 χρόνων. Συμπεραίνεται τότε ότι η αναλογία των συχνά εκκλησιαζομένων ελάχιστα μεταβλήθηκε στα 30 χρόνια που πέρασαν για τα άτομα που ήταν ενήλικα και περιλήφθηκαν τόσο στην έρευνα του 1963 όσο και σε εκείνη του 1994. Η κατακόρυφη πτώση της θρησκευτικότητας οφείλεται λοιπόν στη στάση των νεότερων γενιών που ενηλικιώθηκαν ή γεννήθηκαν μετά το 1963 και ανέπτυξαν στάσεις θρησκευτικότητας πολύ πιο αδύνατες από ότι οι γονείς ή οι παπούδες/γιαγιάδες-τους.

Βαθμός θρησκευτικότητας	Θρήσκοι και συχνά εκκλησιαζόμενοι	Θρήσκοι και σποραδικά εκκλησιαζόμενοι	Θρήσκοι και μη εκκλησιαζόμενοι	Μη θρήσκοι και σποραδικά εκκλησιαζόμενοι	Μη θρήσκοι και μη εκκλησιαζόμενοι
	%	%	%	%	%
Ανδρες	22	43	12	9	11
Γυναίκες	38	44	9	7	3
18-24 χρόνων	12	59	8	10	11
25-34 χρόνων	15	58	9	7	11
35-49 χρόνων	28	46	12	7	6
50-64 χρόνων	43	33	12	9	3
65+ χρόνων	61	20	6	6	5
Δεν τέλειωσαν Δημοτικό	59	29	4	0	8
Απόφοιτοι Δημοτικού	50	32	8	8	2
Απόφοιτοι Γυμνασίου	30	50	7	8	3
Απόφοιτοι Λυκείου	27	45	12	9	7
Απόφοιτοι Ανώτερης Εκπαίδευσης	25	50	16	3	6
Απόφοιτοι Ανώτατης Εκπαίδευσης	16	50	11	9	13
Ψήφισαν το 1993 τη ΝΔ	40	44	9	4	3
Ψήφισαν το 1993 την Πολιτική Ανοιξη	13	59	15	9	4
Ψήφισαν το 1993 το ΠΑΣΟΚ	31	45	10	8	6
Ψήφισαν το 1993 το Συνασπισμό	14	36	7	26	17
Ψήφισαν το 1993 το ΚΚΕ	12	26	12	15	26

Ο Πίνακας που ακολουθεί δείχνει πως ο βαθμός θρησκευτικότητας διαφοροποιεί σημαντικά τις απαντήσεις των ερωτωμένων σε θέματα θρησκείας, ιδεολογίας αλλά και στάσεων απέναντι σε ετερόδοξους και ετερόθρησκους (όπως και στους Τσιγγάνους). Οι θρήσκοι και συχνά εκκλησιαζόμενοι έχουν θετική γνώμη όχι μόνο για την Ορθοδοξία αλλά και για την Εκκλησία της Ελλάδας και την ηγεσία-της. Πάντως, σχεδόν οι μισοί από αυτούς δεν αξιολογούν θετικά ούτε την Εκκλησία, ούτε τον Αρχιεπίσκοπο, ενώ το ένα τρίτο είναι αυστηρό απέναντι στους Μητροπολίτες γενικά. Αντίθετα, οι πιο θρησκευόμενοι είναι περισσότερο επιφυλακτικοί από τους λιγότερο θρησκευόμενους απέναντι στους ετερόδοξους και ετερόθρησκους. Τέλος, ιδεολογικά, είναι περισσότερο συντηρητικοί.

Βαθμός θρησκευτικότητας	Θρήσκοι και συχνά εκκλησιαζόμενοι	Θρήσκοι και αραιά εκκλησιαζόμενοι	Θρήσκοι και μη εκκλησιαζόμενοι	Μη θρήσκοι και αραιά εκκλησιαζόμενοι	Μη θρήσκοι και μη εκκλησιαζόμενοι
	%	%	%	%	%
Αναγνωρίζουν το θετικό ρόλο της Ορθοδοξίας στο παρελθόν	98	97	92	93	72
Ορθοδοξία και Ελληνισμός ταυτίζονται	95	84	74	62	33
Πιστεύουν ότι υπάρχει Θεός	96	84	55	35	43
Η Ελλάδα πρέπει να στραφεί στην Ελληνορθόδοξη Παράδοση	71	55	45	43	16
Ικανοποιημένοι από την Εκκλησία της Ελλάδας	55	27	20	15	9
Δημοτικότητα Πατριάρχη Βαρθολομαίου	73	55	59	37	27
Δημοτικότητα Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ	49	36	26	31	20
Εχουν εμπιστοσύνη στη θρησκεία	99	96	88	63	29
Εχουν εμπιστοσύνη στο γάμο	98	92	90	88	70
Εχουν εμπιστοσύνη στην Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία	93	88	75	53	34
Εχουν εμπιστοσύνη στους ιερείς	87	61	52	48	19
Εχουν εμπιστοσύνη στους Μητροπολίτες	66	38	32	25	17
Εχουν εμπιστοσύνη στους Ορθοδόξους	100	97	92	87	67
Εχουν εμπιστοσύνη στους Καθολικούς	39	52	48	57	53
Εχουν εμπιστοσύνη στους Προτεστάντες	22	37	31	45	46
Εχουν εμπιστοσύνη στους Εβραίους	16	26	25	42	44
Εχουν εμπιστοσύνη στους Μουσουλμάνους	10	20	19	27	34
Εχουν εμπιστοσύνη στους Τσιγγάνους	27	34	32	51	53
Αυτοχαρακτηρίζονται συντηρητικοί	22	11	10	7	0
Αυτοχαρακτηρίζονται συντηρητικοί ή φιλελεύθεροι	55	49	45	20	16
Αυτοτοποθετούνται στη Δεξιά	45	39	36	11	20